

พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร

ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้า สุภัทรดิศ ดิศกุล ทรงเรียบเรียง

(ต่อจากนิตยสารศิลปากร ปีที่ ๒๐ เล่ม ๔ พฤศจิกายน ๒๕๑๙)

บทที่ ๕

การศึกษาแบบศิลปะของรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรในประเทศอินเดีย

๑. ลักษณะพระพักตร์

บัดนี้เราจะได้ศึกษาถึงรายละเอียดของรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรในประเทศอินเดีย
ต่อไปคือ ลักษณะพระพักตร์ เครื่องแต่งองค์ ศิราภรณ์ เครื่องอาภรณ์ อิริยาบถ ปาง สิ่งที่ทรงถือ
บัลลังก์ ฯลฯ อย่างไรก็ดีจำต้องกล่าวไว้ด้วยว่าโดยทั่วไปลักษณะของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร
ก็เหมือนกับเทวดาอินเดียองค์อื่นๆ ในสมัยเดียวกันนั่นเอง

ศิลปะอินเดียสมัยคันธาระได้แสดงให้เห็นรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร (รูปที่ ๑) ซึ่ง
ลักษณะพระพักตร์อาจเป็นของเจ้าชายหรือเพราะเหตุว่ามีอูรณาหรืออุณาโลมเป็น วงกลมก็อาจ
เป็นพระโพธิสัตว์องค์ใดองค์หนึ่งได้เช่นเดียวกัน พระพักตร์เป็นวงรูปไข่ค่อนข้างใหญ่ พระขนง
เป็นเส้นนูนคม พระเนตรไม่ได้มองอะไรโดยเฉพาะ ม่านพระเนตรมีขอบ ริมพระโอษฐ์ล่าง
ค่อนข้างหนาในขณะที่ริมพระโอษฐ์บนบางกว่าและมีพระมัสสุอยู่เหนือหน้า บนด้านข้างของ
พระเศียรพระเศวตก็หยักโศกเล็กน้อย ลักษณะดังกล่าวเป็นลักษณะของพระโพธิสัตว์ที่พิพิธภัณฑ-
สถานเมืองเปศวาร์ เมืองละฮอร์ กรุงลอนดอน และพิพิธภัณฑท์ที่เมต์ กรุงปารีส

สำหรับที่เมืองมถุรา ประเทศอินเดีย มีรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ๓ แบบตาม
ลำดับดังต่อไปนี้ โดยมีลักษณะร่วมกันคือพระพักตร์เป็นวงกลม ซึ่งบางครั้งก็แสดงลักษณะ
ค่อนข้างสทไส ในสมัยราชวงศ์กุษาณะ (รูปที่ ๒) เป็นบุคคลที่มีรูปร่างหน้า ป่าเป็นสี่เหลี่ยม
ยื่นอย่างหนักแน่นบนขาทั้งสองที่ต่างออกจากกัน ลักษณะพระพักตร์ไม่อาจเห็นได้อย่างชัดเจน
พระนสิกได้หักไปเสียแล้ว พระเนตรมีขอบและนูนออกมามาก พระโอษฐ์กว้างแสดงอาการ
อมยิ้มเล็กน้อย ทั้งหมดมีลักษณะค่อนข้างหนักไม่อ่อนช้อยทำให้นึกไปถึงรูปพระพุทธรองค์
—โพธิสัตว์ของพระพละ

ต่อมาอีกเล็กน้อยก็มีรูปเจ้าชายหนุ่ม (รูปที่ ๓ และ ๔) ซึ่งพระพักตร์ที่กลมยังคงรักษาลักษณะของพระพักตร์ไว้ได้บ้าง เช่น พระขนงเป็นเส้นโค้ง สลักเป็นปิ่นอนุบาลมัลลลักษณะเป็นเม็ดกลม พระเนตรไม่ได้มองอะไรโดยเฉพาะและมีขอบเสมอ ม่านพระเนตรดำบนอยู่สูงมากและดวงพระเนตรก็ดูเหมือนออกมา พระโอษฐ์มีริมพระโอษฐ์เต็มอ้มพระเกศาอาจแสดงโดยขมวดเล็ก ๆ อย่างกว้าง ๆ อยู่เหนือพระนลาฏ ลักษณะเช่นนี้มีปรากฏอยู่แก่พระโพธิสัตว์องค์อื่นๆ ในศิลปะแบบเดียวกันด้วย โดยเฉพาะรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรที่รักษาอยู่ที่เมืองลัคเนา

ในที่สุดรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรที่สมบูรณ์ที่สุดซึ่งศิลปะ ณ เมืองมถุราได้ผลิตขึ้นก็อยู่ในศิลปะอินเดียสมัยคุปตะ คือเศียรที่รักษาอยู่ที่พิพิธภัณฑที่แม่ทัพหมายเลขที่ ๑๖๖๖ (รูปที่ ๕) ลักษณะแบบเมืองมถุรายังคงอยู่ แต่ก็อ่อนนุ่มลง พระขนงเกือบจะมองไม่เห็นเส้นพระขนงยังคงสลักเป็นปิ่นแต่แคบลง พระเนตรไม่ได้มองอะไรโดยเฉพาะและมีขอบแต่ยาวออก และนูนน้อยลง พระนาสิกค่อนข้างใหญ่สั้นและริมพระโอษฐ์เต็มอ้ม ทั้งหมดมีลักษณะอ่อนหวานยิ่งกว่าที่เราเคยเห็นมาแล้ว เศียรนี้อาจเกี่ยวข้องกับพระพุทธรูปและรูปพระโพธิสัตว์ที่ศิลปะอินเดีย เมืองมถุราได้ผลิตขึ้นในสมัยเดียวกัน และก็เป็นเศียรที่งามที่สุดเศียรหนึ่ง ตามความเห็นของนางสาวเคอมัดมาน เศียรนี้จากความนุ่มแน่นที่แสดงอยู่ก็เป็นเศียรที่มีเส้นที่สวยเศียรหนึ่งที่ช่างอินเดียได้เคยผลิตรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรออกมา

สำหรับรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรสมัยคุปตะและหลังคุปตะในแคว้นมหาราษฏรนั้น โดยทั่วไปไม่สามารถสังเกตเห็นถึงลักษณะของพระพักตร์จากภาพถ่ายได้ อย่างไรก็ตามลักษณะโดยทั่วไปเราก็อาจแบ่งออกได้เป็น ๒ ประเภทที่แตกต่างกัน คือ

๑. พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรที่มีรูปร่างสูงโปร่ง ยืนเอียงตะโพกหรือไม่ แต่ส่วนใหญ่พระองค์ก็ไม่ได้เอียงคองตามไปด้วย ยืนอยู่บนพระบาททั้งสองข้าง เช่นรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรแสดงปาฏิหาริย์ (รูปที่ ๖ และ ๗) พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรทวารบาลที่ถ้ำพามที่ ๒ (รูปที่ ๘) และที่ถ้ำเอลโลราที่ ๖ (รูปที่ ๑๐) รูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรซึ่งเป็นประธานที่ถ้ำเอลโลราที่ ๑๐ หรือถ้ำวิศวกรรม นอกจากนี้ ก็มีรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรจากเมืองอมราวตีอีก

๒. พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรที่มีรูปร่างค่อนข้างอ้วน ยืนเอียงตะโพกหรือไม่ ยืนอยู่เหนือพระบาททั้งสองข้างหรือประทับนั่งห้อยพระบาท เช่นพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรปางประธานที่ถ้ำการ์ลี ถ้ำเอลโลราที่ ๒ ที่ ๔ (รูปที่ ๙) ที่ ๗ พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ๔ กรที่ถ้ำเอารังคาพาที่ ๙ พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ๑๑ เศียร ๔ กรที่ถ้ำกันเหรี

ลักษณะทั้งสองนี้มีปรากฏอยู่เช่นเดียวกันแก่รูปเทวดาองค์อื่นๆ ในสมัยเดียวกัน เช่น รูปบุคคลที่ไอโหลเด ถ้าไกรลาสที่เอลโลรา หรือถ้าบางถ้าที่นาสิก เป็นรูปบุคคลประเภทผอมบาง แบบที่ ๑ แต่รูปบุคคลในถ้าที่ ๑๙ และที่ ๒๖ ที่อชันตา หรือถ้าในศาสนานินคุยบางถ้าที่เอลโลราก็คือ เป็นรูปบุคคลประเภทอ้วนกลม

แม้ว่าในบรรดารูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรแบบที่ ๑ ที่สวยงามที่สุดอยู่ในแคว้น มหาราษฏร์ในประเทศอินเดีย เช่น รูปพระโพธิสัตว์แสดงปาฏิหาริย์ที่ถ้าเออริงกาพาทที่ ๗ (รูปที่ ๖) แต่รูปที่งามที่สุดสำหรับพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรแบบที่ ๒ ก็อยู่นอกประเทศอินเดีย ณ ที่นี้นางสาวเคอมัลมานมุ่ง หมายถึง พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรบริวารที่จันทิเมนคุตบนเกาะชวา ซึ่งมีลักษณะค่อนข้างอ้วนและเกี่ยวพันกับรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรในถ้าที่ ๔ และที่ ๗ ที่ เอลโลราโดยไม่ต้องสงสัย แต่รูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรในจันทิเมนคุตนั้นมีรูปร่างที่อ่อนนุ่ม กว่ามาก

รูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรในถ้ารุ่นหลังที่เอลโลราอยู่ในแบบศิลปะที่ใกล้เคียงกับ รูปพระโพธิสัตว์ในศิลปะสมัยปาละแห่งแคว้นเบงกอล โดยมากมีลักษณะเหมือนธรรมชาติ แต่ มักประทับนั่งเป็นพื้น (รูปที่ ๑๑) รูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรสมัยนี้อาจเปรียบเทียบได้กับ รูปพระโพธิสัตว์มัญชุศรี วัชรปาณี และพระโพธิสัตว์องค์อื่นๆ ณ สถานที่แห่งเดียวกันในสมัย เดียวกันเช่นเดียวกับประติมากรรมในศาสนานินคุ

ในแคว้นโอริสสะทางทิศตะวันออกของประเทศอินเดียตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๗-๑๔ รูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรมักมีพระเศียรเล็กเกินไปถ้าเปรียบเทียบกับพระองค์ ในบทความ เกี่ยวกับศิลปะของแคว้นโอริสสะ นายโรบาหาจัวร์รามประสาทันทะ ได้กล่าวว่าพักตร์ของ พระโพธิสัตว์มีรูปร่างยาวที่เขานัลติคีรี กว้างขึ้นที่เขายุทคีรี และยิ่งกว้างขึ้นไปอีกที่เขารัตนคีรี ลักษณะเช่นนี้นางสาวเคอมัลมานเห็นว่าเป็นลักษณะของร่างกายค้ำย คือผอมบางที่เขานัลติคีรี หนักขึ้นที่เขายุทคีรี และหนักมากที่เขารัตนคีรี นอกจากนี้ ที่เขานัลติคีรีถ้าประติมากรรมเอียง ตะโพก ถ้าตัวก็มักตั้งตรง แต่ถ้าตัวก็มักจะเอนอ่อนไปค้ำยที่เขายุทคีรี ที่เขารัตนคีรีจากรูป พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรที่มีอยู่ พระองค์ก็ประทับยืนอยู่เหนือสองพระบาทอย่างมั่นคง พระอঙ্গทั้งสองข้างอยู่ในระดับเดียวกัน สำหรับใบหน้าก็อาจสังเกตได้โดยยาก เพราะเหตุว่า ส่วนใหญ่ได้ถูกทำลายไปหรือมีฉะนั้นก็เห็นไม่ได้ชัดเจนจากภาพถ่าย เพราะเหตุที่พิพริภคณ์ที่ก็เมต มีเศียรอยู่เศียรหนึ่งซึ่งมาจากเขานัลติคีรี (รูปที่ ๑๕) เป็นพระพักตร์ที่มีเครื่องแต่งอันละเอียดอ่อน และลักษณะสี่พระพักตร์ที่สงบนิ่งอยู่ภายใน แม้ประติมากรรมสมัยหลังๆ ในแคว้นโอริสสะ

จะไม่มีชีวิตจิตใจคงประติมากรรมสมัยเดียวกันในแคว้นมหาราษฏร์ แต่ก็เหนือกว่าในด้านความสงบนิ่งและความอ่อนช้อย

การที่ทำให้สามารถเปรียบเทียบเกี่ยวกับรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรในแคว้นโอริสสะได้ก็คือรูปเทวดาคงคอื่น ๆ ซึ่งปรากฏอยู่ในบทความเรื่องศิลปะของแคว้นโอริสสะของนายไรบาฮาคุร์ หรือในหนังสือเรื่องประวัติแคว้นโอริสสะ (History of Orissa) เล่มที่ ๒ ของนายบานเนอร์จี แม้ว่าจะมีน้อยแต่ก็สามารถทำให้กล่าวได้ว่ารูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรในแคว้นโอริสสะนั้นไม่ได้อยู่โดดเดี่ยวแต่อยู่รวมกับบรรดาประติมากรรมอื่นๆ ในพุทธศาสนา

สำหรับรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศอินเดียตั้งแต่สมัยคุปตะลงมาถึงสมัยสุดท้ายแห่งศิลปะปาละ—เสนะ เราก็อาจแบ่งออกได้เป็นสองแบบ ทั้งสองแบบมีลักษณะร่วมกันคือใบหน้ากว้างเกือบจะเป็นสี่เหลี่ยม แต่แบบหนึ่งศีรษะเล็กเกินไปถ้าเปรียบเทียบกับรูปร่างที่ผอมบาง อีกแบบหนึ่งรูปร่างหนักแน่นกว่าค่อนข้างเตี้ยแต่ก็ยังไม “อ้วน” ทั้งรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรในแคว้นมหาราษฏร์ ลักษณะทั้งสองแบบนี้ไม่อาจแบ่งแยกกันทางด้านพื้นที่ได้ เพราะเหตุว่ามีอยู่ควบคู่กันไปทั้งที่สารนาถ นาลันทา และพุทธยา เช่นที่สารนาถได้ค้นพบรูปพระโลกนาถสมัยคุปตะ (รูปที่ ๑๓) ซึ่งรูปทรงอันสูงโปร่งอย่างได้สัดส่วนก็คล้ายกับองค์พระพุทธรูปในสมัยเดียวกัน ในขณะที่ ณ เจ้าขันตี (Chaukhandi) ซึ่งอยู่ใกล้เคียงกัน ก็ได้ค้นพบรูปพระโลกนาถอีกรูปหนึ่งซึ่งอยู่ในสมัยหลังคุปตะ มีพระเศียรใหญ่ พระหัตถ์ใหญ่ และยื่นเอียงพระโสณี (ตะโพก) อย่างมาก

ที่นาลันทา รูปพระโลกนาถสมัยคุปตะ (รูปที่ ๑๒) มีพระวรกายค่อนข้างหนัก แต่ก็ยังมีลักษณะสงบนิ่งอยู่ อย่างไรก็ดีรูปพระโลกนาถสมัยหลังคุปตะซึ่งมีพระเศียรเล็กมากก็ยังคงมีลักษณะคล้ายกับพระโลกนาถที่สารนาถอยู่ แม้ว่าลักษณะที่แข็งกระด้างและสร้างขึ้นมาตามกฎจะแสดงให้เห็นว่าอยู่ในสมัยหลังกว่าแล้วก็ตาม

ในสมัยราชวงศ์ปาละและเสนะ แม้ว่าบุคคลที่มีรูปร่าง “ผอมบาง” จะมีมากขึ้น แต่ก็ยังอาจแบ่งออกไปได้อีกเป็น ๒ แบบ ในสมัยแรกที่เห็นได้ชัดที่สุดก็คือรูปพระสุคติสังทรศน-โลกेश্বর (รูปที่ ๒๒) ซึ่งมีรูปร่างสูงโปร่งและยื่นเอียงตะโพกเป็นแบบหนึ่ง นอกจากนี้ก็มีรูปพระโลกนาถเลขที่ ๕๘๖๑ ในพิพิธภัณฑ์อินเดีย (รูปที่ ๒๗) ซึ่งมีรูปร่างหนัก ยืนอยู่อย่างมั่นคงเหนือพระบาท และพระเศียรค่อนข้างใหญ่อีกแบบหนึ่ง เมื่อเป็นรูปประทับนั่งลำองค์ก็เกือบจะตั้งตรง พระอังกฐทั้งสองเกือบอยู่ในระดับเดียวกัน (รูปที่ ๓๙) โดยทั่วไปรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรเหล่านี้มีลักษณะคล้ายธรรมชาติ ภายวิภาคได้สัดส่วนอย่างถูกต้อง บางครั้งสี

พระพักตร์ก็ยากที่จะทราบได้จากพระพักตร์ที่ถูกทำลาย แต่ยังคงมีความสงบนิ่งภายในอยู่ (รูปที่ ๒๑) พร้อมทั้งความเมตตากรุณาที่แสดงโดยอาการอมยิ้ม (รูปที่ ๒๖) อุณาโลมส่วนใหญ่หายไป แต่ดำมีก็เป็นจุดกลมเล็ก ๆ

ในสมัยเสื่อมชั่วคราว รูปพระโพธิสัตว์คู่แข่งกระต้างขึ้น นอกจากนี้ยังนิยมทำทำยืนตรง พระเศียรเล็กมากถ้านำไปเปรียบกับพระองค์ พระองค์นี้มีความยาวและกว้างจนเกินส่วน (รูปที่ ๑๗) ทั้งหมดมีลักษณะหนักและหนา พระพักตร์ก็ไม่แสดงถึงสี่พระพักตร์ใด ๆ (รูปที่ ๒๕)

ต่อมาถึงสมัยฟื้นฟู รูปร่างมีลักษณะผอมบางและสูงยิ่งขึ้น ท่าทางก็อ่อนนุ่มลง บางครั้งประติมากรรมนี้ยังคงมีลักษณะคู่แข่งกระต้างอยู่ (รูปที่ ๒๓) แต่โดยทั่วไปการยืนเอียงตะโพกก็มีมากยิ่งขึ้น รวมทั้งอาการทริภังค์ด้วย ท่าของพระโพธิสัตว์นั่งมีต่าง ๆ กันไป เมื่อประทับนั่งขัดสมาธิเพชรพระองค์ก็ตั้งตรง (รูปที่ ๓๓) เมื่อประทับนั่งท่าลิตาสน์ พระองค์ก็ตั้งตรง เมื่อเป็นปางประทานปฐมเทศนา (รูปที่ ๓๖) หรือเมื่อคอกบัวถืออยู่ในพระหัตถ์ซ้ายที่ยกขึ้น เมื่อคอกบัวถืออยู่ในพระหัตถ์ซ้ายที่วางอยู่เหนือฐาน เราก็จะเห็นมีกล้ามเนื้อออกมาจากพระองค์ซึ่งทำให้พระองค์สาक्षाันซ้ายอยู่สูงกว่าระดับพระองค์สาक्षाันขวา หรือเมื่อพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรประทับอยู่ในท่ามหาราชลิตาสน์ (รูปที่ ๑๘) ลักษณะนี้ก็ยังคงมีอยู่ สำหรับพระพักตร์และสี่พระพักตร์ ถ้ายังสามารถมองเห็นได้ ก็จะเห็นว่าสงบนิ่งและอมยิ้ม (รูปที่ ๑๘) อุณาโลมเป็นรูปร่างกลม (รูปที่ ๑๘) หรือเป็นเม็ด (รูปที่ ๓๖)

ในสมัยสุดท้าย ลักษณะของสมัยฟื้นฟูก็ได้คู่แข่งกระต้างขึ้น ลำตัวไต่ยาวเหยียดขึ้นไปมาก เขาก็เลิกผิดปกติ ท่าทางดูไม่สมจริงตามธรรมชาติ เกือบจะไม่มีประติมากรรมหนึ่งที่มีลำตัวตั้งตรงเลย โดยมากมักจะมีย่าซ้ายยกสูงขึ้น ไปทั้ง ๆ ที่ไม่จำเป็น (รูปที่ ๑๙) นอกไปจากประติมากรรมส่วนใหญ่ที่มีลักษณะผอมบางเช่นรูปพระสิงหนาทที่สวนงามที่พุทธคยา (รูปที่ ๓๕) แล้วก็ยังมีรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรที่อ้วนและเตี้ยในสถานที่แห่งเดียวกันนี้อีก นอกไปจากตัวอย่างที่หาได้ยากแล้ว ใบหน้าโดยทั่วไปก็มิได้แสดงลักษณะพิเศษอย่างใดโดยเฉพาะ อาการยิ้มก็ดูเสมือนจะเป็นยิ้มแฉะ ลักษณะของใบหน้าสลักอย่างชัดแจ้งจนกระทั่งจมูกโค้งเป็นสัน (รูปที่ ๑๙) อุณาโลมเป็นรูปร่างกลม เป็นเม็ด หรือเป็นสี่เหลี่ยมตั้ง (รูปที่ ๑๙) หรือเป็นสี่เหลี่ยมขนมเปียกปูน สำหรับรูปพระสิงหนาทซึ่งสลักขึ้นตรงตามคำภีร์อย่างแท้จริง อุณาโลมก็กลายเป็นรูปนัยน์ตาที่สามบนหน้าผากขึ้นมาแทนที่ ในที่สุดลายธรรมจักรก็มีปรากฏขึ้นบนฝ่าพระหัตถ์และฝ่าพระบาทอย่างชัดเจนด้วย (รูปที่ ๑๙)

รูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรที่งามที่สุดรูปหนึ่งในสมัยสุดท้ายแห่งราชวงศ์เสนะคงเป็นรูปพระขรรค์ประยี่นจากเจารปุระ (รูปที่ ๓๘) แม้ว่าจะทรงยี่นเอียงพระโสณี แต่ลำองค์และพระเศียรก็ตั้งตรง ประติมากรรมรูปนี้เป็นรูปเดียวในสมัยนี้ที่ยังคงมีลักษณะแสดงความเมตตากรุณาซึ่งเคยมีอยู่ในสมัยก่อน ๆ

หลังจากประติมากรรมรูปสุดท้ายในสมัยเสื่อมนี้แล้ว ก็มีประติมากรรมที่ไม่มีกำลังแรงแต่ประการใดเลย และไม่มีควมงดงามใด ๆ ด้วย

๒. เครื่องแต่งองค์

เครื่องแต่งองค์ของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรประกอบด้วยผ้า ๒ ผืนตามแบบอินเดีย ผืนหนึ่งก็คือผ้าทรงซึ่งอาจมีชายยาวและคลุมลงมาจนถึงข้อพระบาท อีกผืนหนึ่งก็คือผ้าสำหรับใช้ห่มและลงท่ายก็กลายเป็นผ้าสำหรับใช้คาด

๑. ผ้าทรง ในศิลปะสมัยมถุรา (รูปที่ ๒ และภาพลายเส้นที่ ๑) ผ้าทรงหรืออันตราสกแทนที่จะห้อยลงมาเป็นชายค้งในรูปพระโพธิสัตว์สมัยคันธาระ เบื้องล่างก็ตัดเป็นเส้นตรง

ภาพลายเส้นที่ ๑

พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรเลขที่ B-82
พิพิธภัณฑสถานเมืองลัคเนา ศิลปอินเดียสมัยมถุรา

ภาพลายเส้นที่ ๒

พระพุทธรูปของพระพละ ศิลปอินเดียสมัยมถุรา

เหมือนผ้าใสร้อยอยู่สูงกว่าข้อพระบาท ๔ นิ้ว ค้วยการนุ่งแบบนี้ ผ้าทรงนี้ก็เหมือนกับสบงของพระพุทธรูปยิ่งกว่าผ้าทรงของเจ้านายซึ่งในสมัยนั้นใช้เป็นเครื่องแต่งองค์ของพระโพธิสัตว์ค้วยเกี่ยวกับเรื่องนี้เราอาจเปรียบเทียบได้กับการนุ่งสบงของพระพุทธรูปของพระพละ (ภาพลายเส้นที่ ๒) อันตราวาสกของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรที่เมืองลัคนามีสายรัดองค์ทำค้วยเชือกคาคอยู่รอบบั้นพระองค์ ผูกอยู่ข้างหน้าเป็นปมและมีชายห้อยลงมา (ภาพลายเส้นที่ ๑)

ในแคว้นมหाराษฎร์ในสมัยคุปตะและหลังคุปตะ รูปพระโพธิสัตว์มักจะทรงแต่ผ้าทรงเท่านั้น พระองค์ก่อนบนเปลือยเปล่า ผ้าทรงนี้มีสายรัดองค์ทำค้วยเชือกคาคอยู่ (รูปที่ ๖,๗ และภาพลายเส้นที่ ๓) สายรัดองค์ที่ทำค้วยผ้าและมีหัวทำค้วยเพชรพลอยนั้นดูเหมือนจะเกิด

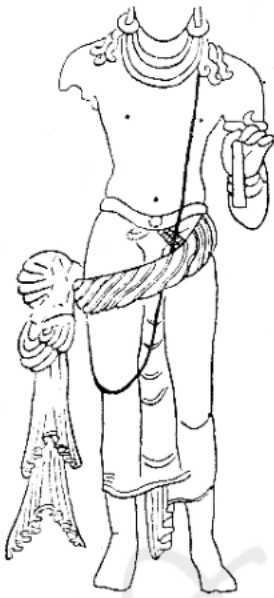

ภาพลายเส้นที่ ๓
พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรปางปฎิหารย์
ที่ถ้ำเอราวัณภาพที่ ๑
ศิลปะอินเดียสมัยหลังคุปตะ

ขึ้นในตอนปลาย และมีอยู่น้อยสำหรับรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร (รูปที่ ๘) นายฟูเชร์ได้เขียนเกี่ยวกับผ้าทรงของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรไว้ดังนี้ “เบื้องล่างของพระองค์ ห่อหุ้มค้วยปรีชานซึ่งก็คือผ้าใสร้อยในปัจจุบันนั่นเอง เป็นผ้าผืนเดียวและวิธีนุ่งก็คือรวบเอาชายด้านหลังมาไว้หว่างขาแล้วพับซ้อนไว้ใต้เข็มขัด ปล่อยให้ชายตกลงมาเบื้องหน้า” อย่างไรก็ตามนางสาวเดอมัลมานกล่าวว่เธอไม่เคยเห็นการนุ่งผ้าแบบนี้ในประติมากรรม เท่าที่เห็นก็คือการนุ่งผ้ายาวลงมาจนถึงข้อเท้า มีเข็มขัดทำค้วยเชือกคาคอยู่รอบเอว ในขณะที่ระหว่างขาก็มีชายผ้าที่สลักอย่างคร่าว ๆ ห้อยตกลงมา

ในศิลปะสมัยเดียวกันทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศอินเดีย ผ้าปรีชานก็มีลักษณะเช่นเดียวกัน แต่ต้องพันรอบบั้นเอว ๒ ชั้น และนุ่งเหมือนผ้าใสร้อย มีชายหนึ่งห้อยลงมาระหว่างขาเป็นรูปสามเหลี่ยม (รูปที่ ๑๓ และภาพลายเส้นที่ ๔) เข็มขัดทำค้วยเชือกผูกอยู่แต่บางครั้งก็อาจมีแผ่นที่ทำค้วยเพชรพลอยปกคลุมอีกชั้นหนึ่ง

ในแคว้นโอริสสะ ผ้าปรีชานก็นุ่งแบบเดียวกับในแคว้นมหाराษฎร์ แต่ดูเหมือนจะเป็นผ้ามีสติ (ผ้าฝ้ายละเอียดและบาง) ที่เบามาก แนบไปกับลำตัว และทำให้มองเห็นรูปร่างได้ (รูปที่ ๑๔)

ภาพลายเส้นที่ ๔

พระโลกนาถ เลขที่ B (d) 1 ที่พิพิธภัณฑ์เมืองสวารนาถ
ศิลปอินเดียสมัยคุปตะ

ภาพลายเส้นที่ ๕

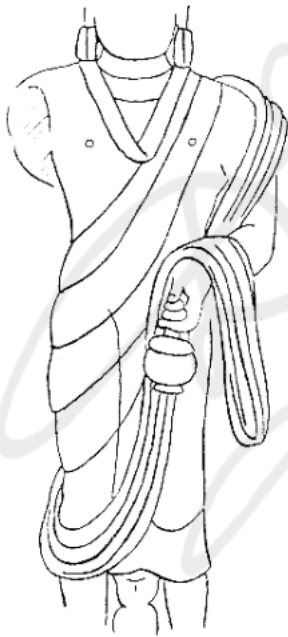
พระสุกตีสังทรศนโลกศวร
ศิลปอินเดียสมัยปาละ-เสนะ

ในสมัยราชวงศ์ปาละและเสนะ พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรทรงผ้าทรง ๒ แบบ แบบแรกเป็นแบบ “ผ้าไสร้ง” ซึ่งเราได้กล่าวมาแล้ว ในสมัยแรกของศิลปปาละ-เสนะ ผ้าทรงแบบนี้ก็ปรากฏแก่บรรดารูปพระโพธิสัตว์อโมฆมาศแห่งเมืองสวารนาถและพาราณสี (รูปที่ ๑๖) และในพิพิธภัณฑ์อินเดีย (รูปที่ ๒๐) เช่นเดียวกับรูปพระสุกตีสังทรศนโลกศวร (รูปที่ ๒๒ และภาพลายเส้นที่ ๕) ซึ่งมาจากแคว้นพิหาร รวมทั้งลักษณะโดยทั่วไปของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ๖ กร (รูปที่ ๒๑) ด้วย หลังจากนั้นการนุ่งผ้าทรงแบบนี้ก็ยังมีแต่เฉพาะบรรดารูปพระโลกนาถสัมฤทธิ์จากนาลันทา และจากบันคาร์บাজার (Bandarbazar) และพระขสรปณะยีนจากเจารปุระ (รูปที่ ๓๘) ด้วยเหตุนี้จึงทำให้เราอาจคิดได้ว่าตั้งแต่สมัยฟื้นฟูศิลปปาละ-เสนะลงมา การนุ่งผ้าปริชานยาวก็ยังคงเป็นการเลียนแบบของเก่า เราจะได้เห็นต่อไปว่าสำหรับประติมากรรมสัมฤทธิ์การสวมพาดูริคก็เป็นการเลียนแบบของเก่าเช่นเดียวกัน

พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรองค์อื่น ๆ ในศิลปปาละ-เสนะ ทรงนุ่งผ้าปริชานตามแบบที่มีกล่าวไว้ในหนังสือเรื่อง “ประติมาณวิทยาทางพุทธศาสนาในประเทศอินเดีย” ของนายฟูเชร์ดังกล่าวมาแล้ว นายฟูเชร์ยังได้กล่าวเพิ่มเติมด้วยว่าการนุ่งผ้าดังกล่าวเป็นการนุ่งผ้าตาม

ธรรมเนียมของประชาชนในประเทศอินเดีย การนิยมการนุ่งผ้าแบบนี้ได้คู่ขนานไปกับวิวัฒนาการของประติมาศวิทยาของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร พระโพธิสัตว์องค์นี้แต่เดิมทรงมีลักษณะเป็นนักบวช แต่ต่อมาก็กลายเป็นผู้ยิ่งใหญ่จนกระทั่งกลายเป็นพระจักรพรรดิ เครื่องแต่งกายแบบผ้าโจงกระเบนดังกล่าวเป็นเครื่องแต่งองค์ของพระโพธิสัตว์โดยทั่วไปรวมทั้งเทพสตรีด้วย

๒. **ผ้าคลุม** ในศิลปะสมัยมถุรา ผ้าคลุมนี้เป็น “ผ้าคลุมใหญ่ คลุมอยู่บนบ่าข้างหนึ่ง และลงมาพันรอบแขนซ้าย ต่อจากนั้นจึงห้อยลงไปด้านหลังอย่างค่อนข้างแข็งกระด้าง” ผ้าคลุมของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรจากเมืองลัคเนา (ภาพลายเส้นที่ ๑) เป็นหัวเลี้ยวหัวต่อระหว่างผ้าคลุมของพระพุทธรูปของพระพละ (ภาพลายเส้นที่ ๒) กับผ้าคลุมของพระโพธิสัตว์ศรีอาริยเมตไตรยที่เมืองมถุรา (ภาพลายเส้นที่ ๖) ทุกองค์มีผ้าคลุมพันอยู่รอบพระกรซ้าย พาดอยู่

ภาพลายเส้นที่ ๖
พระโพธิสัตว์ศรีอาริยเมตไตรย
ที่พิพิธภัณฑ์สถานเมืองมถุรา
ศิลปะอินเดียสมัยมถุรา

เหนือพระพาหา ย้อนกลับมาทางด้านหน้าเหนือพระโสณีขวา ต่อจากนั้นจึงขึ้นมาพาดเหนือช่วงพระกรซ้ายเบื้องหน้า แล้วห้อยตกลงมาทางด้านนอก สำหรับพระพุทธรูปของพระพละผ้าคลุม (จีวร) นี้คงแผ่เป็นผืนใหญ่อยู่จนกระทั่งรวบเป็นริ้วอยู่เหนือข้อพระหัตถ์ซ้าย ผ้าคลุมของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรจากเมืองลัคเนาในชั้นต้นเป็นเหมือนผ้าชิ้นเล็ก ๆ ต่อจากนั้นก็แผ่ขยายออก เมื่อคลุมพระซงซ์ด้านขวาแล้วจึงพับย้อนเข้าหากันใหม่ สำหรับรูปพระศรีอาริยเมตไตรยจากเมืองมถุราคงเป็นผ้าคลุมชิ้นเล็กแคบอยู่โดยตลอด นายฟูเชร์ได้กล่าวว่าการใช้ผ้าคลุมนี้ไม่จำเป็นสำหรับประเทศร้อน ด้วยเหตุนี้จึงกลายเป็นผ้าห่มมีสลินอย่างเบา ๆ (อูตตรีเย) ไป

ในแคว้นมหาราษฎร์ ผ้าคลุมสำหรับพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรมีน้อย และมีกิมี่หนังกวาง (อชินะ) เข้ามาแทนที่ ถ้าผ้าคลุมนี้ยังคงมีอยู่ ก็มักม้วนเป็นเกลียวคาดอยู่รอบพระโสณี และผูกเป็นปมอยู่ทางด้านซ้าย ปมนี้ใช้สำหรับรองรับพระหัตถ์ด้วย ลักษณะดังกล่าวมีปรากฏอยู่ที่ถ้ำเอารังคาพาที่ ๒ ถ้ำพาทามิที่ ๓ แต่แม้

มักจะไม่มีสำหรับพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ก็มีอยู่สำหรับทวารบาลที่ทรงเครื่องอาภรณ์เช่นที่ถ้ำที่ ๖ ที่เอลโลรา (รูปที่ ๙) ถ้ำที่ ๒ ที่พาฆ (รูปที่ ๑๐) ที่แคว้นอมราวตี ผ้าคลุมนี้ผูกเป็นปมอยู่ทั้งสองข้าง และทางด้านหน้าก็ห้อยลงมาเป็นรูปครึ่งวงกลม ๒ ชั้น

(ภาพถ่ายเส้นที่ ๗) การคาดผ้าคลุมแบบนี้มีปรากฏอยู่ที่ถ้ำเอลโลราด้วย เช่นที่ถ้ำไกรลาสและที่ถ้ำที่ ๑๒ หรือถ้ำดินถลน

ภาพถ่ายเส้นที่ ๗
พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรที่เมืองอมราวดี
ศิลปอินเดียสมัยหลังคุปตะ

ในศิลปะสมัยคุปตะและหลังคุปตะทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศอินเดีย ผ้าคลุมนี้ก็มักคาดอยู่เหนือตะโพกเช่นเดียวกัน แต่ผูกเป็นปมทางด้านขวา ปมนี้มักใช้รองรับหัตถ์ซึ่งแสดงปางประทานพร ชายผ้าห้อยตกลงมาเป็นชายเดี่ยว (รูปที่ ๑๒) หรือสองชาย (รูปที่ ๑๓ และภาพถ่ายเส้นที่ ๔) มีลักษณะคล้ายหางปลา

ผ้าคลุมคาดเอวนี้ปรากฏว่าไม่มีสำหรับรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร สมัยหลังคุปตะในแคว้นโอริสสะ

ในศิลปะสมัยปาละ—เสนะ ผ้าห่ม (อุตตริยะ) หรือผ้าคลุมอาจห่มได้หลายวิธีด้วยกัน

๑. เนื้อโสณี ผ้าห่มหรือผ้าคลุมนี้ยังคงผูกเป็นปมอยู่ทางด้านขวา (รูปที่ ๒๖ และภาพถ่ายเส้นที่ ๘) ใช้สำหรับรองรับหัตถ์ แต่ส่วนใหญ่ช่างสลักก็ไม่เข้าใจเหตุผลดั้งเดิม เพราะเหตุว่าปมที่ผูกนั้นกลับมามีอยู่ทางด้านซ้าย หัตถ์ขวาที่มีรองรับเป็นรูปกลมหรือรูปไข่ซึ่งมีลักษณะคล้ายคอกบัว (ภาพถ่ายเส้นที่ ๘) ลักษณะเช่นนี้มีอยู่กับรูปเทวดาอื่นๆ ด้วย เช่นรูปพระโพธิสัตว์ศรีอารยเมตไตรยซึ่งวางพระหัตถ์ซ้ายลงบนพระโสณี ในขณะที่ปมของผ้าห่มผูกอยู่ทางด้านขวา ความจริงหัตถ์ขวาที่ยกขึ้นแสดงปางประทานอภัยนั้นไม่ต้องการมีสิ่งใดมารองรับเลย อย่างไรก็ตามก็ควรยกเว้นสำหรับรูปพระมหากรุณาขนาดใหญ่ในพิพิธภัณฑสถานอินเดีย (รูปที่ ๑๗) พระองค์ทรงมีผ้าห่ม ๒ ชั้น ชั้นหนึ่งพาดเฉียงอยู่เหนือพระอุระ และอีกชั้นหนึ่งคาดอยู่เหนือพระโสณีผูกเป็นปมอยู่ทางด้านซ้าย ปมนี้ใช้รองรับช่วงพระกรหน้าของพระหัตถ์เบื้องซ้ายล่างที่กำลังถือหม้อน้ำ (กมัลชลุ) อยู่

๒. ลักษณะของการครองผ้าห่มนั้นแสดงให้เห็นว่า ไม่เข้าใจเกี่ยวกับความได้สัดส่วน ผ้าห่มนี้มีลักษณะเป็นการห่มเฉียงบ่า บ่าขวาวาง แต่กลับมารวมอยู่เหนือบ่าซ้ายคล้ายกับเป็นวงลักษณะเช่นนี้คงมาจากการที่พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรบรรพชาองค์ทรงครองหนังกวาง (อจินะ) ซึ่งมีลักษณะคงค่อไปนี้ หนังกวางนั้นพาดอยู่เหนือพระอังสาซ้าย ผ่านพระอุระ สอดเข้าใต้พระกรขวาแล้วนำกลับเข้ามาพาดอยู่เหนือพระอังสาซ้ายอีก ศีรษะกวางห้อยอยู่เหนือพระอุระของพระ

ภาพลายเส้นที่ ๘
พระโลกนาถที่มหาวิทยาลัยนาลันทา
ศิลปะอินเดียสมัยปาละ-เสนะ

ภาพลายเส้นที่ ๕
พระโลกนาถในพิพิธภัณฑ์บริติช กรุงลอนดอน
ศิลปะอินเดียสมัยปาละ-เสนะ

โพธิสัตว์ สิ่งนี้เห็นได้ชัดจากการที่บนผ้าห่มของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร บางครั้งเราก็เห็นมี
ศิวะกวางปรากฏอยู่ เช่นบรรดารูปพระอโมฆบาท (รูปที่ ๑๖ และ ๒๐) รูปพระสุคติสังฆารศน-
โลกเศวตสมัยแรก (รูปที่ ๒๒) และรูปพระสิงหาสน์โลกเศวตสมัยฟื้นฟู (รูปที่ ๓๔) ดังนั้นการ
ครองผ้าห่มโดยเปิดขาขวาจึงมีมาตั้งแต่ต้นจนถึงปลายศิลปะสมัยปาละ-เสนะ และยังคงอยู่ใน
ศิลปะเนปาลจนถึงพุทธศตวรรษที่ ๒๒ โดยที่ไม่มีการเปลี่ยนแปลงอะไรเลย

๓. ในที่สุดผ้าห่มนี้เมื่อมาอยู่เหนือบ่าแล้ว ชายหลังจากที่พันรอบแขนแล้วก็ดูเหมือน
จะปลิวขึ้นค้ำย หรือมีฉนั้นก็ตกลงมาเหนือช่วงแขนเบื้องหน้าขวา ลักษณะดั้งเดิมเช่นนี้มีปรากฏ
อยู่บนรูปที่เชื่อว่าเป็นรูปพระรক্তโลกเศวตแห่งปหารปุระ (รูปที่ ๓๑) หรือรูปที่คิดกันว่าเป็นรูป
พระวัชรธรรม (รูปที่ ๓๔) ลักษณะเช่นนี้ยังปรากฏอยู่อีกที่ประติมากรรมรุ่นหลังมาก ๓ รูปใน
กลุ่มพระซัทภษรที่เมืองสารนาถ (รูปที่ ๒๔) รวมทั้งรูปพระสิทธโฆวโรที่นาลันทา (รูปที่ ๒๕)
และรูปพระอาทิตย์บางรูป

๓. ผ้า เนื้อผ้าที่เป็นเครื่องแต่งองค์ของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ดูเหมือนจะเป็น
ผ้ามีสลินที่บางลงทุกที โปร่ง และคิดแนบสนิทกับพระองค์ โดยเฉพาะในระยะหลัง ๆ ในชั้น
ต้นผ้ามีสลินนี้ไม่มีลวดลาย แต่ในศิลปะสมัยปาละ-เสนะ ก็เริ่มมีลายเส้นเข้ามาประกอบและลง

ท้ายก็เลยกลายเป็นสายปึก เราอาจสังเกตเห็นลวดลายที่สลักลงบนศิลาเป็นรูปลายดอกกุหลาบ และลายดอกไม้อย่างคร่าว ๆ (รูปที่ ๑๙) ผ้าเช่นนี้เป็นผ้าทรงของเทวดาในสมัยเดียวกันทุกองค์ ยกเว้นพระพุทธรูป

๔. **หนังกาง (อชินะ)** ในปลายศิลปะสมัยหลังคุปตะในแคว้นมหาราษฎร์ บนพระอังกาสายของรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร มีหนังกางพาดเฉียงอยู่ นายโคป็นาด เรา กล่าวว่าหนังกางนี้ซึ่งเทวดาในศาสนาฮินดูครองอยู่บ่อย ๆ ณ ที่นี้ได้ครองอยู่แบบสายธูรา (อุปวีตะ) หนังนี้พาดอยู่เหนือบ่าซ้าย ผ่านหน้าอก ลอดใต้ซี่ข้างด้านขวา แล้วย้อนกลับขึ้นมาบนบ่าซ้ายใหม่ ศีรษะและเท้าหน้าของกางห้อยอยู่เหนือหน้าอกหรือบนแขนของผู้ที่ครอง คือ อชินะ เช่นนี้ที่เราเห็นอยู่ที่ถ้ำอชันดาที่ ๒ ถ้ำเอลโลราที่ ๔ (รูปที่ ๙) ที่ ๖ ที่ ๗ และที่ ๑๐ หรือถ้ำวิศวกรรม

หนังกางนี้เป็นเครื่องทรงโดยปกติของพระโพธิสัตว์ศรีอาริยมตไตรย เมื่อพระองค์ทรงปรากฏในลักษณะของพราหมณ์ หรือเป็นเครื่องแต่งกายในพิธีเริ่มต้นศึกษาของนักศึกษาในวรรณะนั้น อาจเป็นด้วยเหตุนี้เองที่ช่างได้สลักหนังกางถวายรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร เมื่อพระองค์ไม่ทรงสวมเครื่องอาภรณ์อย่างอื่น และทำให้ทรงมีลักษณะคล้ายนักบวช

แต่พระโพธิสัตว์ศรีอาริยมตไตรยก็ทรงมีรูปคังพระจักรพรรดิด้วย และในลักษณะนี้ก็มักประทับนั่งห้อยพระบาทลงทั้งสองข้าง เท่าที่ค้นพบพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรประทับนั่งห้อยพระบาททั้งสองข้าง มีอยู่เพียงครั้งเดียว คือที่ถ้ำเอลโลราที่ ๔ และในขณะนั้นก็ทรง อชินะ ด้วย (รูปที่ ๙)

นายปรซีลสุสกี ได้อธิบายถึงคุณลักษณะของหนังกางนี้นานมาแล้ว คือเป็นกำลังอันศักดิ์สิทธิ์แก่นักบวชหรือแก่พระราช ซึ่งสวมหนังกางก่อนที่จะกระทำพิธีบูชาญหรือพิธีราชาภิเษก

ในชั้นต้นลักษณะของนักบวชและลักษณะของกษัตริย์อาจคล้ายกัน แต่นางสาวเคอมัลมานก็สงสัยว่าในสมัยโบราณแต่เก่าก่อนอาจมีหัวหน้าที่เป็นทั้งกษัตริย์และนักบวช แม้เมื่อแยกกันแล้ว หน้าที่ทั้งสองก็ยังคงมีลักษณะบางประการที่ร่วมกันอยู่ ซึ่งลักษณะหนึ่งก็คือการครองหนังกางนั่นเอง

นอกจากนี้ รูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรครองหนังกางยังมีลักษณะเป็นนักบวชที่ไม่สวมเครื่องประดับอีก หรือมีฉะนั้นก็มีสัญลักษณ์ของนักบวชประกอบ เช่น ลูกประคำ หม้อน้ำไม้สามขา นอกจากนี้ก็ยังมีบัวชมพู และบางครั้งก็มีบ่วงบาศด้วย ซึ่งส่วนใหญ่เป็นสัญลักษณ์ของพระพรหม แต่ก็ยังมีอยู่สององค์ที่แสดงลักษณะเป็นกษัตริย์อย่างชัดเจน ไม่ว่าจะประทับ

นั่งห้อยพระบาทลงทั้งสองข้าง (รูปที่ ๘) หรือท่ามหาชลีลาซึ่งพระองค์ประทับเหนือสิงหาสน์ บัลลังก์ และมีชายผ้าเล็ก ๆ (จีระ) ซึ่งกำลังปลิวอยู่เป็นเครื่องประดับพระเศียร (รูปที่ ๑๘)

เราทราบแล้วว่าในประเทศทิเบต พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรมักทรงปรากฏพระองค์ โดย “ทรงหนังกวางซึ่งมีศีรษะห้อยอยู่เหนือพระอังสาซ้าย” ในประเทศทิเบตเชื่อกันว่าพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรทรงอวตารลงมาเป็นคาโลลามะ ซึ่งประทับอยู่ที่โปตะละอันเป็นชื่อภูเขาอันศักดิ์สิทธิ์ของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรและเป็นชื่อของราชธานีด้วย ด้วยเหตุนี้คาโลลามะจึงเป็นที่ผู้เป็นใหญ่ทางด้านจิตใจและวัตถุ คือเป็นที่นักบวชและกษัตริย์

สรุป เครื่องแต่งองค์ของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรประกอบด้วยผ้า ๒ ผืน ผืนหนึ่งเป็นผ้าทรง และอีกผืนหนึ่งเป็นผ้าคลุมหรือผ้าห่ม บางครั้งก็ทรงหนังกวางด้วย

๑. ผ้าทรง (อันตราสก) อาจทรงได้ ๒ แบบ ประติมากรรมที่เก่าที่สุดทรงผ้าแบบผ้าไสร่ง เช่นที่เมืองมถุรา แคว้นมหาราษฎร์ แคว้นโอริสสะ และในศิลปะรุ่นแรกของราชวงศ์ปาละที่แคว้นเบงกอล ผ้าทรงแบบนี้ยังคงมีอยู่อีกบ้างจนกระทั่งพุทธศตวรรษที่ ๑๖-๑๗ แต่ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๓ ก็อยู่ร่วมไปกับผ้าทรงซึ่งนุ่งอีกแบบหนึ่ง ซึ่งค่อย ๆ เข้ามาแทนที่ผ้าทรงแบบแรกที่ละน้อย “คือผ้าทรงแบบที่รวบชายผ้าด้านหลังเข้ามาไว้หว่างขาแล้วนำมาสอดไว้ใต้เข็มขัด และปล่อยให้ชายผ้าห้อยตกลงมาทางด้านหน้า” คือ ปริธาน

๒. ผ้าคลุมหรือผ้าห่ม (อุตตริยะ) ในชั้นต้นเป็นผ้าคลุมใหญ่เช่นที่เมืองมถุรา ต่อจากนั้นก็ค่อย ๆ เล็กลงและลงท้ายก็กลายเป็นผ้าที่ม้วนเป็นเกลียวคาคอยู่รอบตะโพกและผูกเป็นปม หรือมีฉะนั้นก็พาดเฉียงอยู่เหนือบ่าซ้าย หรือบางครั้งก็พาดอยู่เหนือบ่าทั้งสองข้าง

๓. ผ้า เป็นผ้ามัดลินที่ค่อย ๆ บางลงทุกที ในชั้นต้นเรียบ ต่อมาก็ประดับด้วยลายเส้นและลายปัก

๔. หนังกวาง (อจินะ) พาดเฉียงอยู่บนหน้าอก ศีรษะกวางห้อยอยู่เหนือบ่าซ้าย มีอยู่แก่รูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรหลายองค์ในแคว้นมหาราษฎร์ ซึ่งแสดงลักษณะเป็นนักบวช แต่ก็มีอยู่บ้างภายใต้รูปร่างคร่าว ๆ แก่รูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรที่แสดงลักษณะเป็นพราหมณ์หรือเป็นกษัตริย์